

BANK TIZIMI. MARKAZIY VA TIJORAT BANKLAR HAMDA ULARNING VAZIFALARI

Abrorjon Habibullayev Ahmadali o'g'li

Namangan Davlat Universiteti talabasi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.8365581>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-July 2023 yil

Ma'qullandi: 28-July 2023 yil

Nashr qilindi: 31-July 2023 yil

KEY WORDS

Markaziy bank, tijorat banki, funksiyalar, pul-kredit siyosati, valyuta emissiyasi, bank nizomi, so'nggi dam olish maskanining qarz beruvchisi, zaxira talablari, ochiq bozor operatsiyalari, tozalash va hisob-kitob qilish, to'lov tizimlari, depozitlarni sug'urtalash.

ABSTRACT

Pulning harakati bozor iqtisodiyotining moliyaviy asoslaridan biri bo'lib, barqaror pul tizimi, daromadlar va xarajatlar aylanishiga hayotiy tus bag'ishlaydi, butun iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlab beradi, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanishga imkon tug'diradi va to'la bandlikka erishishni ta'minlaydi. Aksincha, beqaror pul tizimi ishlab chiqarish, bandlik va narx darajasining keskin tebranishiga asosiy sabab bo'lib, iqtisodiy rivojlanishga to'siq bo'lishi mumkin. Mazkur maqolada kredit tizimi, banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi roli, respublikada milliy valyutani mustahkamlash vazifalari tahlil qilinadi.

Bank tizimi mamlakatning moliyaviy infratuzilmasining asosi bo'lib xizmat qiladi, zarur xizmatlarni ko'rsatadi va iqtisodiy faoliyatni osonlashtiradi. Tizim o'z mohiyatiga ko'ra markaziy banklar va tijorat banklaridan iborat bo'lib, ularning har biri alohida rol va funksiyalarga ega. Ko'pincha milliy darajada faoliyat yurituvchi markaziy banklar pul-kredit organi va moliya tizimining tartibga soluvchisi sifatida ishlaydi. Ular pul-kredit siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda, pul massasini boshqarishda va narx barqarorligini saqlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Markaziy banklar, shuningdek, bank sektorining barqarorligi va mustahkamligini nazorat qiladi, moliya institutlarini nazorat qiladi va tizimli risklarni bartaraf etadi. Tijorat banklari esa bank tizimining asosini tashkil etib, jamg'armalar va qarz oluvchilar o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi. Ular omonatlarni qabul qilish, kreditlar berish, to'lovlarni osonlashtirish va jismoniy shaxslar va korxonalariga moliyaviy mahsulotlar taqdim etishni o'z ichiga olgan bir qator xizmatlarni taklif qiladi. Jamg'armalarni jalb qilish, kreditlar ajratish va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlashda tijorat banklari muhim rol o'ynaydi. Markaziy banklar va tijorat banklarining funktsiyalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq, lekin bir-biridan farq qiladi. Markaziy banklar asosiy e'tiborni makroiqtisodiy barqarorlikka qaratadi, moliya tizimining barqarorligini ta'minlaydi va moliyaviy tanglik davrida so'nggi chora sifatida harakat qiladi. Tijorat banklari esa mijozlarning kundalik bank ehtiyojlarini qondiradi, jamg'armalarni rag'batlantiradi, operatsiyalarni osonlashtiradi, sarmoya va iste'mol uchun kredit beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada bank tizimi, Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari muhokama qilinadi. Uning asosiy tarkibiy omillari va qismlari tavsiflanadi. Bank tizimi, Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari tahlil qilindi va rivojlangan davlatlar mezonlari bilan solishtirildi. Bank tizimi, Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari baholash bo'yicha yondashuvlar o'rganildi.

Tahlillar va natijalar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta'minlashda banklar muhim rol o'ynaydi. Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir. Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariga xizmat qilish bo'lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi. Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarning tarmoq otgan shaxobchalarini oladi. Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi. Davlat banki Markaziy bank hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinchidan, ko'pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo'lib, u o'tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o'rnatiladi. Ikkinchidan, Markaziy bank tijorat banklari va jamg'arma muassasalaridan mablag'larni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sababga ko'ra markaziy bank "banklar banki" deyiladi. Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat ko'rsatmaydi, davlatning butun iqtisodiyot holatini yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko'maklashadi. Markaziy bank quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) boshqa bank muassasalarining majburiy zaxiralarini saqlaydi. Bu zaxiralar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini saqlash vazifasini ham bajaradi;

2) cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta'minlaydi va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi;

3) davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi;

4) barcha banklar faoliyatini uyg'unlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi;

5) xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlaydi;

6) pul taklifi ustidan nazorat qilish mas'uliyatini oladi, milliy valyutani muomalaga chiqaradi. Iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muomalasini tartibga soladi.

Monetar siyosatning asosiy maqsadi inflyatsiyani past darajada ushlab turish va so'mning barqaror ayirboshlash kursini ta'minlashdan iborat. Mazkur vazifalar makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan umumiy iqtisodiy siyosat bilan uzviy bog'langandir. O'zbekiston Markaziy banki o'zining asosiy vazifalarini bajarish bilan bir qatorda, bank xizmatlarini erkinlashtirishga qaratilgan siyosatni ham olib boradi. Bank tomonidan pul-kredit siyosatining vositalari sifatida ochiq bozorda qimmatli qog'ozlar operatsiyasi, ichki valyuta bozoridagi operatsiyalar, qayta moliyalashtirish stavkasi va tijorat banklariga majburiy zaxira talablari vositalari ham ishga solinadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishni ta'minlaydigan tadbirlarga ustunlik beriladi. Banklar o'z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas'ul hisoblanadi va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko'proq ularning

iqtisodiy foydaliligiga va samaradorligiga qarab beriladi. Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeiga ko'ra aksionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko'ra, faoliyatning biron bir turiga xizmat ko'rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo'lishi mumkin.

Ixtisoslashgan tijorat banklar - iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi. Jumladan, respublikamizda Sanoat qurilish banki - sanoat, transport, aloqa va moddiy-texnika ta'minoti sohalarida; Agrobank - agrosanoat majmui tarmoqlari va sohalarida; Tadbirkor banki kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, kooperativ va yakka tartibdagi mehnat faoliyati sohasida kredit-pul operatsiyalarini amalga oshiradi. Xalq banki - mamlakatda omonat ishlarini tashkil etish, naqd pulsiz hisob-kitob qilish va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirish, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berish kabi operatsiyalarni ta'minlaydi. Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxonalar va muassasalarga kredit beradi, qo'shma korxonalariga kredit berishda qatnashadi, yig'ma valyuta rejasining ijrosini, valyuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek, tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta'minlaydi. Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashuvi bo'yicha investitsion va ipoteka banklarini ajratib ko'rsatish lozim. Investitsion banklar - maxsus kredit muassasalari bo'lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlarining boshqa turlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan, davlat va tadbirkorlar) ga taqdim qiladi. Investitsion kompaniyalar o'zlarining qimmatli qog'ozlarini chiqarish yo'li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to'playdi va ularni korxonalar (milliy va chet el)lar aksiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar to'liq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo'yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklar - bu ko'chmas mulk (yer va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalari. Ipoteka bankining resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi. Banklarning kapitali va mijozlardan jalb qilingan depozitlar hajmining o'sishi respublika iqtisodiyotining bazaviy tarmoqlarida ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiya qilish, istiqbolli va yuqori samarali investitsiya loyihalarini amalga oshirish, iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish, xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlashda banklar ishtirokini yanada kengaytirish imkonini bermoqda. Banklar tomonidan uzoq muddatga ajratilgan investitsion kreditlardan olingan daromadlar bo'yicha soliq imtiyozlarining berilganligi banklarning ushbu jarayonlardagi ishtirokini rag'batlantirib kelmoqda. Natijada, tijorat banklari tomonidan ustuvor tarmoq korxonalarini modernizatsiya qilish hamda texnik qayta jihozlash uchun kreditlar ajratilishi yanada faollashdi. So'nggi yillarda bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga jalb etish hamda naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmini kengaytirish vositalaridan biri bo'lgan plastik kartochkalardan foydalanish tizimi jadal rivojlantirilmoqda. Hukumat qarorlariga asosan, plastik kartochkalar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirishda foydalaniladigan plastik kartochkalar tizimiga oid jihozlarni import qilishda bojxona imtiyozlarining berilganligi banklarning bu boradagi faoliyatlarini yanada rag'batlantirdi. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning zamonaviy va mijoz uchun qulay turlaridan biri bo'lgan bank hisob varaqlarini masofadan boshqarish tizimining qo'llash doirasi

kengayib, tadbirkorlar o'rtasida tobora ommalashib bormoqda.

Xulosalar. Bank tizimi iqtisodiyot faoliyatida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Markaziy banklar va tijorat banklari moliyaviy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shadigan, bir-biridan farq qiladigan, ammo o'zaro bog'liq funktsiyalarga ega. Markaziy banklar mamlakatning eng yuqori moliyaviy instituti sifatida pul-kredit siyosatini shakllantirish va amalga oshirish uchun javobgardir. Ular pul massasini tartibga soladi, foiz stavkalarini boshqaradi, moliya tizimining barqarorligini ta'minlaydi. Markaziy banklar, shuningdek, moliyaviy tanglik davrida tijorat banklariga likvidlikni ta'minlab, so'nggi instansiya kreditori vazifasini bajaradi. Boshqa tomondan, tijorat banklari omonatchilar va qarz oluvchilar o'rtasidagi asosiy vositachilardir. Ular jismoniy va korxonalaridan depozitlarni qabul qilib, iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash uchun kreditlar ajratadilar. Tijorat banklari to'lovlarni osonlashtiradi va bir qator moliyaviy xizmatlarni taqdim etadi, jumladan, kredit berish, investitsiya bo'yicha maslahatlar va boyliklarni boshqarish. Bank tizimi majburiy rezervlar, ochiq bozor operatsiyalari va foiz stavkalarini belgilash kabi turli mexanizmlar orqali ishlaydi. Ushbu vositalar inflyatsiyani nazorat qilish, likvidlikni boshqarish va iqtisodiy o'sishga ta'sir qilishda yordam beradi. Banklarni tartibga solish va nazorat qilish bank sektorining xavfsizligi va mustahkamligini ta'minlash, omonatchilarni himoya qilish va moliyaviy barqarorlikni saqlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Зубко Н.М. Экономическая теория. - Минск: НТС АПИ, 2012. 61 с.
2. Иохин В.Ю. Экономическая теория: учеб. - «Экономист», 2005. - 861 с.
3. Джинган М.Л. «Экономическая теория», 6-е изд., 2013.
4. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. - 2 изд., перераб. я доп. - ТК Уэлби, Изд-во проспект, 2010. - 544 с.
5. D. Acemoglu, J. Robinson. "Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty", 2012.
6. O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. - 2014
7. Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). - T., "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2010. - 756 b.